

ПИТАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ РАЦІОНАЛЬНОГО ВИКОРИСТАННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ

ISSUES OF STATE ENVIRONMENTAL POLICY IN THE SPHERE OF RATIONAL USE AND SAVING OF NATURAL RESOURCES

Бредіхіна В.Л., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри екологічного права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Кожухова Н.О., студентка IV курсу факультету адвокатури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена питанню раціонального використання та збереження природних ресурсів як нагального питання державної екологічної політики в Україні. Встановлено, що надмірне, споживацьке використання природних ресурсів призвело до критичного антропогенного впливу на їх якість та кількість, на навколишнє природне середовище загалом та до погіршення екологічних умов проживання людини.

У статті визначено, що виокремлення ресурсозбереження як пріоритетного напрямку державної екологічної політики в Україні посприяло його закріпленню на стратегічному рівні, що своєю чергою окреслило нагальні завдання, які спрямовані на вирішення забезпечення сталого розвитку природно-ресурсного потенціалу України.

Авторами проаналізовано першопричини екологічних проблем в Україні в контексті використання природних ресурсів та досліджена сутність таких понять, як «принцип сталого розвитку», «екологічна політика», «ресурсозбереження», види та зміст ресурсозберігаючих засобів.

Здійснено аналіз законодавчих актів, що регламентують екологічну політику загалом та за окремими напрямками реалізації, зокрема й у сфері природокористування. Зазначено, що Україна як невіддільний учасник процесів у сфері розвитку світової економіки поступово спрямовує власні зусилля на впровадження ресурсозберігаючих заходів.

Авторами зроблено висновок про необхідність вдосконалення чинного екологічного законодавства України шляхом реформування системи нормативно-правових актів для створення ефективних інструментів реалізації концепції сталого розвитку, яка можлива лише за допомогою і в умовах інтеграції екологічної політики до соціально-економічного життя суспільства і держави.

Ключові слова: збереження природних ресурсів, сталий розвиток, екологічна політика, природокористування, природні ресурси, охорона довкілля.

The article is devoted to the issue of rational usage and preservation of natural resources as an urgent issue of state environmental policy in Ukraine. It is established that excessive, consumer usage of natural resources has led to a critical anthropogenic impact on their quality and quantity, on the quality of environment in general and to the degradation of ecological living conditions.

The article defined that the separation of resource saving as a priority direction of state environmental policy in Ukraine, contributed to its consolidation at the strategic level, which in turn outlined the urgent tasks aimed at solving sustainable development of natural resource potential of Ukraine.

The authors analyzed the root causes of environmental problems in Ukraine in the context of the usage of natural resources and explored the essence of such concepts as “sustainable development”, “environmental policy”, “resource saving”, types and content of resource-saving tools.

Analyzed the legislative acts that regulating the ecological policy in general and by separate directions of realization, as particular in the field of nature management. It is noted that Ukraine, as an integral participant in the processes of world economic development, is gradually directing its own efforts to implement resource-saving measures.

The authors have concluded that it is necessary to improve the current environmental legislation of Ukraine by reforming the system of regulations acts to create effective tools for implementing the concept of sustainable development, which is possible only with the help and integration of environmental policy into social-economic life of society and state.

Key words: saving of natural resources, sustainable development, ecological policy, nature management, natural resources, environmental protection.

Екологічні проблеми завжди потребували комплексного і збалансованого підходу до їх розв'язання, пошуку оптимальних шляхів до вирішення актуальних питань охорони навколишнього середовища та раціонального використання природних ресурсів.

Очевидно, що розвиток будь-якого суспільства, стан економічних та соціальних відносин залежать від якості та кількості доступних до використання природних ресурсів. Втім, за останні десятиліття збільшилися обсяги виробництва та споживання природних ресурсів, що може призвести до зростання ресурсно-екологічних, енергетичних та економічних загроз у світі, виникнення геополітичних конфліктів щодо панування над природними ресурсами. Це пояснює важливу роль раціонального використання та збереження природних ресурсів на шляху до сталого розвитку людства, який передбачає комплексне вирішення економічних, соціальних та екологічних проблем, досягнення екологічної рівноваги та збалансованості між ними, а також обов'язок теперішніх поколінь перед майбутніми залишити достатні якісні ресурси, необхідні для забезпечення рівня життя й добробуту не нижче від наявного.

Угодою про асоціацію України з Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії та їхніми

державами-членами від 27 червня 2014 р. були передбачені розвиток і зміцнення співробітництва з питань охорони навколишнього середовища. Наша держава взяла на себе зобов'язання щодо впровадження 29 директив та регламентів ЄС у сфері захисту довкілля. Передбачалося, що це сприятиме реалізації довгострокових цілей сталого розвитку та зеленої економіки завдяки збереженню природних ресурсів, підвищенню економічної та природоохоронної ефективності, інтеграції екологічної політики в інші сфери політики держави, а також підвищенню рівня виробництва завдяки сучасним технологіям [1].

Втім, якщо розглядати ступінь реалізації зазначених декларованих намірів через призму конкретних дієвих результатів, то слід зазначити, що й сьогодні у структурі національної економіки все ще переважають ресурсно-місткі та енергоємні галузі із здебільшого негативним впливом на довкілля; безсистемно і повільно запроваджуються екологічно безпечні, ресурсо- та енергозберігаючі технології, розвиток відновлюваних джерел енергії та нематеріального природокористування.

Окреслені дозволяє дійти висновку, що актуальність проблем збереження природних ресурсів на сучасному етапі невинно зростає і потребує своєю чергою орієнтування

державної політики на впровадження дієвих механізмів для подолання дисбалансів в економічній, соціальній та екологічній сферах з метою досягнення сталого розвитку суспільства.

Питання формування державної політики у сфері раціонального використання та збереження природних ресурсів у різні часи були предметом наукових інтересів та напрацювань таких видатних вчених, як В.Л. Мунтян, Ю.С. Шемшученко, О.С. Колбасов, Ю.О. Вовк, Б.Г. Розовський, І.І. Каракаш, В.І. Андрейцев, А.П. Гетьман, В.В. Костицький, Г.І. Балюк, О.С. Заржицький та інші. Науковцями всебічно проаналізовані становлення і розвиток інституту раціонального природокористування, соціально-політичні аспекти використання природних ресурсів та охорони довкілля, економіко-правові інструменти регулювання екологічних відносин тощо. Їх напрацювання поклали основу для формування фундаментальних засад екологічного й природоресурсного права та розвитку багатьох напрямів реалізації державної екологічної політики, про які й будемо вести мову в цій статті.

Загалом забезпечення стабільності природоохоронної системи є одним з найважливіших напрямів як внутрішньої, так і зовнішньої політики держави, що зумовлює започаткування концепції сталого розвитку, за якою задоволення питань сьогодення здійснюється з урахуванням майбутніх потреб. Така позиція дозволяє узгоджувати соціальні, економічні та екологічні інтереси суспільства і своєю чергою допомагає сформувати та реалізувати ефективну екологічну політику.

Принцип сталого розвитку в Україні закріплений давно. Так, у Законі України «Про охорону навколишнього середовища» зазначається, що охорона навколишнього природного середовища, раціональне використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки життєдіяльності людини – невіддільна умова сталого економічного та соціального розвитку України. Таким чином, Україна здійснює на своїй території екологічну політику, спрямовану на збереження безпечного для існування живої і неживої природи навколишнього середовища, захисту життя і здоров'я населення від негативного впливу, зумовленого забрудненням навколишнього природного середовища, досягнення гармонійної взаємодії суспільства і природи, охорону, раціональне використання і відтворення природних ресурсів [2].

Проте формальне закріплення в чинному законодавстві принципів сталого розвитку, а також завдань і цілей охорони навколишнього середовища, раціонального використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки є недостатнім для того, щоб створити оптимальне безпечне навколишнє середовище.

Тому це посприяло створенню системи екологічної політики як складової частини політики держави, що відображає сукупність її цілей і завдань у сфері екології, які формуються політичною системою держави відповідно до її соціального призначення і реалізуються нею за допомогою певних механізмів [3].

За допомогою закріплення принципів, пріоритетів, цілей, суб'єктів, об'єктів, механізму реалізації, інструментів тощо відбувається створення дієвої системи екологічної політики для вирішення екологічних питань на загальнодержавному рівні.

Науковці Національного інституту стратегічних досліджень екологічну політику визначають як організаційну та контрольну діяльність суспільства і держави, спрямовану на охорону, невиснажливе використання та відтворення природних ресурсів, оздоровлення довкілля, ефективне поєднання функцій природокористування та охорони природи, забезпечення норм екологічної безпеки [4, с. 31].

О.С. Заржицький зазначає, що екологічна політика як комплекс засобів і заходів, спрямованих суспільством і державою на охорону та оздоровлення довкілля, ефек-

тивне поєднання природокористування і природоохорони та забезпечення нормальної життєдіяльності громадян, має два виміри – нормативний і регуляційний. Перший – це система правил і норм, другий – це конкретні дії для охорони навколишнього середовища [5, с. 200].

З цього виходить, що насамперед основою для формування екологічної політики держави має стати система знань (доктринальні положення), що є результатом міжгалузевих наукових досліджень у сфері охорони навколишнього природного середовища, використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки.

Екологічна політика, як зазначає Г.І. Балюк, побудована на праві та пов'язана з правом (і не лише з екологічним), водночас екологічне право є об'єктом державної екологічної політики і одночасно одним із найважливіших засобів її реалізації. Вона має різні рівні (загальнодержавний, регіональний, муніципальний, локальний), здійснюється правовими методами, спирається на примус, є публічною, офіційною [6, с. 10].

Так, у 2010 році вперше було закладено вектор, пов'язаний з формуванням екологічної культури та відповідальності у суспільстві, екологізацією виробництва, скеровано орієнтацію на еколого-економічний підхід у системі господарювання. Цьому послугувало прийняття Закону України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року», який надалі став стратегічним документом для реалізації національної екологічної політики.

Закон ґрунтувався на правових стандартах Європейського Союзу, чітко визначав цілі, завдання та показники ефективності реалізації екологічної політики. Він окреслив ключові екологічні проблеми: забруднення повітря, низьку якість водних ресурсів і деградацію земель, поведінку з відходами та небезпечними речовинами, втрату біорізноманіття та проблеми зі здоров'ям людини.

На практиці реалізація екологічної стратегії виявила певні прогалини у стратегічному плануванні через слабку інтеграцію питань охорони довкілля у галузеві та регіональні стратегії та інші програмні документи і заходи, зміну пріоритетів у визначенні цілей та ключових завдань, обмеженість фінансових ресурсів.

Тому з метою вдосконалення екологічної політики загалом та за окремими напрямками у сфері навколишнього природного середовища, використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки, зокрема і через розроблення відповідних проєктів законів та інших нормативно-правових актів, планів заходів щодо їх реалізації, були схвалені такі документи: Національна стратегія управління відходами в Україні до 2030 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 8 листопада 2017 р. [7], Енергетична стратегія України на період до 2035 року «Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність», схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18 серпня 2017 р. [8], Концепція реалізації державної політики у сфері зміни клімату на період до 2030 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 7 грудня 2016 р. [9], Концепція створення загальнодержавної автоматизованої системи «Відкрите довкілля», схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 7 листопада 2018 р. [10], тощо.

Створення такої нормативно-правової бази посприяло реалізації мети національної екологічної політики, а саме досягнення доброго стану довкілля шляхом запровадження екосистемного підходу до всіх напрямів соціально-економічного розвитку України з метою забезпечення конституційного права кожного громадянина України на чисте та безпечне довкілля, впровадження збалансованого природокористування і збереження та відновлення природних екосистем [11].

Наразі на стратегічному рівні пріоритети екологічної політики визначені в Законі України «Про основні засади

(стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» від 28 лютого 2019 р., а саме:

- формування в суспільстві екологічних цінностей і засад сталого споживання та виробництва;
- забезпечення сталого розвитку природно-ресурсного потенціалу України;
- забезпечення інтеграції екологічної політики у процес прийняття рішень щодо соціально-економічного розвитку України;
- зниження екологічних ризиків з метою мінімізації їх впливу на екосистеми, соціально-економічний розвиток та здоров'я населення;
- удосконалення та розвиток державної системи природоохоронного управління [11].

Як вже зазначалось, стрімкий розвиток людської цивілізації, зростання чисельності населення і його потреб, технологічна реалізація наукових відкриттів та безпрецедентне зростання економіки у XXI ст. супроводжується зростанням використання природних ресурсів. Тому серед сучасних головних питань України особливо нагальними є ті, що пов'язані з досягненням критичної величини антропогенного впливу на природне середовище, зменшенням об'ємів та видів природних ресурсів, зміною їх якісного стану та погіршенням екологічних умов проживання людини.

У цьому зв'язку вкрай актуальним є формування та реалізація національної екологічної політики у сфері раціонального використання природних ресурсів та ресурсозбереження.

Сам термін «ресурсозбереження» був уведений до наукової лексики в середині 80-х років [12]. На сучасному етапі варто виділити два підходи до його трактування. Відповідно до першого підходу ресурсозбереження – це будь-яка діяльність, спрямована на охорону навколишнього середовища (С. Дорогунцов, Ю. Пітюренко та інші). По суті, він передбачає орієнтацію на «консервування» природних ресурсів, яка тісно пов'язана з категорією природно-ресурсного потенціалу.

Другий підхід є більш широким і стверджує, що ресурсозбереження передбачає раціональне використання усіх без винятку ресурсів, включаючи природні (С. Мочерний, В. Іфтемчук, Л. Липницький, А. Хижняк та інші) [12].

Загалом ресурсозбереження визначається як прогресивний напрям використання природно-ресурсного потенціалу, що забезпечує економію природних ресурсів та зростання виробництва продукції за тієї самої кількості сировини, палива, основних і допоміжних матеріалів [13, с. 135].

Відповідно до Закону України «Про охорону навколишнього середовища» державній охороні і регулюванню використання на території України підлягають природні ресурси, причому як залучені в господарський обіг, так і невикористовувані в економіці в даний період (земля, надра, води, атмосферне повітря, ліс та інша рослинність, тваринний світ) [2].

На цей час питання збереження природних ресурсів регулюються відповідними нормативно-правовими актами, основними з яких є Кодекс України про надра, Земельний Кодекс України, Водний Кодекс України, Лісовий кодекс України, Закон України «Про охорону атмосферного повітря» від 16 жовтня 1992 року та інші. Згідно з Державним стандартом України (ДСТУ 3051-95), ресурсозбереження – це діяльність (організаційна, економічна, технічна, наукова, практична, інформаційна), методи, процеси, комплекс організаційно-технічних засобів, що супроводжують усі стадії життєвого циклу об'єктів і спрямованих на раціональне використання та економне витрачання ресурсів [14].

Залежно від видів ресурсів, що зберігаються, ресурсозбереження поділяється на: матеріалозбереження; водозбереження; енергозбереження; працевзбереження та фон-

дозбереження (збереження матеріально-технічної бази виробництва).

За змістом процесів, що відбуваються, ресурсозбереження можна розглядати у таких напрямках, як:

- раціональне ресурсозбереження – досягнення максимальної ефективності використання ресурсів в економіці за наявного рівня розвитку техніки і технології з одночасним зниженням впливу на навколишнє середовище;
- ефективне ресурсозбереження – ефективне перетворення ресурсів на кінцеву продукцію;
- економія ресурсів – це пряме скорочення обсягу витрат ресурсів на одиницю виробленої продукції (пряма економія); раціоналізація розміщення та зберігання виробничих і товарних запасів (непряма економія).

Концепції енергозбереження та ресурсозбереження для технологічно розвинутих країн та країн, які прагнуть інноваційного розвитку, сьогодні реалізуються на рівні програм збереження природних та живих ресурсів та розвитку (The Resource Conservation and Development Program (RC&D)) в умовах досягнення сталого розвитку.

Україна, як невіддільний учасник світової економіки, поступово також спрямовує власні зусилля на ресурсозберігаючі заходи. Основними з них є: комплексне й збалансоване споживання мінерально-сировинних і паливних ресурсів; широке використання у галузях переробної промисловості вторинної сировини, впровадження безвідходних технологій, інноваційних підходів до використання ресурсів та сировини, ресурсозберігаючої техніки і технології; стабілізація земельного фонду, відновлення родючості земель, рекультивация відпрацьованих кар'єрів тощо; активне лісовідновлення, підтримання кисневої та сировинної продуктивності лісів, ефективне регулювання лісокористування; збереження рекреаційних ресурсів під час розміщення нових промислових об'єктів.

Одна із стратегічних цілей, яка визначена в Законі України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» від 28 лютого 2019 р., спрямована на забезпечення сталого розвитку природно-ресурсного потенціалу України. На меті Стратегії в цій царині постають такі завдання: упровадження інструментів сталого споживання і виробництва; вдосконалення системи кадастрів природних ресурсів, державної статистичної звітності з використання природних ресурсів та забруднення навколишнього природного середовища; зменшення втрат біологічного та ландшафтного різноманіття, зокрема, шляхом вдосконалення принципів формування екологічної мережі, її розширення і невиснажливого використання, а також збереження унікальних природних ландшафтів; збереження та відновлення чисельності видів природної флори та фауни, у тому числі мігруючих видів тварин, середовищ їх існування, рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тваринного і рослинного світу та типових природних рослинних угруповань, що підлягають охороні; протидія незаконному обігу та торгівлі об'єктами дикої фауни і флори, у тому числі введення заборони використання диких тварин у цирках, а також у будь-якій іншій комерційній діяльності публічного характеру, крім стаціонарних зоопарків; зменшення негативного впливу процесів урбанізації на навколишнє природне середовище, припинення руйнування навколишнього природного середовища у межах міст, зокрема, недопущення необгрунтованого знищення зелених насаджень у межах міст під час виконання будівельних чи інших робіт, незаконного відведення земельних ділянок, зайнятих зеленими насадженнями, під будівництво тощо [11].

На цей час в Україні основними заходами ресурсозбереження та раціонального використання природних ресурсів в економіці є запровадження політики раціонального використання виробничих ресурсів, яка здійснюється за декількома напрямками.

Перший напрям пов'язаний із підвищенням науково-технічного рівня і може включати такі заходи: підвищення якості сировини і матеріалів; впровадження нової техніки і технології на основі досягнень науково-технічного прогресу; впровадження ресурсозберігаючої технології; скорочення витрат і відходів виробництва тощо.

Другий напрям, що можна визначити як удосконалення організації і керування, передбачає такі заходи: активізацію товаропереробної мережі, підвищення умов збереження і транспортування матеріальних ресурсів; оптимізацію обсягу і структурного співвідношення виробничих і товарних запасів; встановлення зовнішньоекономічних зв'язків – міжнародна виробничо-комерційна кооперація, реалізація ноу-хау і вихід на зовнішні ринки; впровадження прогресивних засобів, тари, пакування і транспортування тощо.

Третій напрям може включати соціальні заходи, зокрема: підвищення кваліфікації персоналу; відбір технічного, фінансового, керівного і комерційного персоналу на конкурсній основі з використанням професійного тестування з урахуванням конкретних вимог підприємства; вдосконалення контролю і стимулювання раціонального використання матеріальних ресурсів тощо.

Четвертий напрям передбачає використання вторинних матеріальних ресурсів і може включати такі заходи: комплексне застосування сировини та матеріалів; використання безвідходних та чистих технологічних процесів; регенерація відпрацьованих виробів; збір, заготівля і переробка відходів виробництва і споживання тощо.

П'ятий напрям можна охарактеризувати як раціональне використання паливно-енергетичних ресурсів.

Він може включати такі заходи: впровадження енергозберігаючих техніки і технології; використання менш енергоємної технології; застосування процесів із меншими питомими витратами палива і енергії; заміна застарілого енергоємного обладнання; використання відробленого і відведеного тепла [15].

Отже, концепція екологічної політики в Україні набуває розвитку шляхом впровадження нових рішень природоохоронних проблем і виявлення актуальних, потребуючих розв'язання питань. За останні десять років в Україні відбулися вагомі зрушення щодо створення концепції сталого розвитку шляхом впровадження в систему законодавства великої кількості стратегій, які дозволять визначити напрями його вдосконалення протягом декількох років.

Серед причин виникнення екологічних проблем в Україні варто зазначити такі: незбалансована експлуатація природних ресурсів; підпорядкованість екологічних пріоритетів економічній доцільності; фізичне та моральне зношення основних фондів у всіх галузях національної економіки; низький рівень розуміння в суспільстві пріоритетів збереження довкілля та переваг збалансованого (сталого) розвитку, недосконалість системи екологічної освіти та просвіти тощо. З огляду на це екологічна політика не повинна базуватись виключно на стратегічних цілях, але і вдосконалювати засоби і заходи їх реалізації. А екологічне законодавство України, щоб стати ефективним інструментом та передумовою реалізації екологічної політики, потребує інтеграції в життя суспільства і держави на рівні реформування системи нормативно-правових актів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, ратифікована із заявою Законом № 1678-VII від 16.09.2014 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення 29.11.2021).
2. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991 р. No 1264-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text> (дата звернення 29.11.2021).
3. Андриєнко М.В., Шако В.С. Сутність державної екологічної політики на загальнодержавному та регіональних рівнях. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2016 № 9. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=1051>.
4. Від практики реалізації природоохоронних заходів до екологічної політики в Україні: шляхи і проблеми / В.Г. Потапенко [та ін.] ; за ред. Ю.М. Скалецького, В.Г. Потапенко. Київ : НІСД, 2011. 31 с.
5. Заржицький О.С. Актуальні проблеми правового забезпечення екологічної політики України (теоретичні аспекти) : монографія. Дніпропетровськ : Національний гірничий університет, 2012. 200 с.
6. Балюк Г.І. Правові засади державної екологічної політики України: сучасні проблеми. *Екологічне право України*. 2017. № 3–4. С. 8–15.
7. Національна стратегія управління відходами в Україні до 2030 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 8 листопада 2017 р. No 820-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/820-2017-p#Text> (дата звернення 29.11.2021).
8. Енергетична стратегія України на період до 2035 року «Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність» : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 18 серпня 2017 р. № 605-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/605-2017-p> . (дата звернення 29.11.2021).
9. Концепція реалізації державної політики у сфері зміни клімату на період до 2030 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 7 грудня 2016 р. No 932-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/932-2016-p#Text> (дата звернення 29.11.2021).
10. Концепція створення загальнодержавної автоматизованої системи «Відкрите довкілля» : розпорядження Кабінету Міністрів України від 7 листопада 2018 р. No 825-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/825-2018-p#Text> (дата звернення 29.11.2021).
11. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року : Закон України від 28 лютого 2019 р. No 2697-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text> (дата звернення 29.11.2021).
12. Рибалко Л.П. Сучасні підходи до трактування сутності поняття ресурсозбереження. *БІЗНЕС-ІНФОРМ*, 2012. № 3. URL: <http://ekhneu.org.ua/content/suchani-pidhodi-do-traktuvannya-sutnosti-ponyattya-resursozberezhennya>.
13. Набатова Ю.О. Теоретико-методичні засади ресурсозбереження підприємств машинобудування. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2013. № 8(147). С. 135–138.
14. Ресурсозбереження. Основні положення : ДСТУ 3051-95 (ГОСТ 30166-95). Чинний від 1997.01.01. Київ : Держстандарт України, 1996. 15 с.
15. Кондратенко Н.О., Тарадай В.Н. Механізми підвищення ефективності ресурсозбереження у регіональних економічних системах. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Серія «Економічна». 2011. No 970. Вип. 81. С. 266–273. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhE_2011_970_61.